

УДК 37.091.4

А. В. Говорун

ПОГЛЯДИ П. Ф. КАПТЕРЕВА НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ЗВИЧКИ У ДІТЕЙ

© Говорун А. В., 2017
<http://orcid.org/0000-0002-5392-9003>
<https://doi.org/10.5281/zenodo.843315>

У статті проаналізовано педагогічну спадщину видатного вітчизняного педагога, психолога, просвітителя з проблеми морального виховання П. Ф. Каптерева. Виокремлено його погляди на сутність морального виховання як систему уявлень, норм і правил, які регулюють поведінку людей і пронизують усі сфери життя людини; визначено розуміння П. Ф. Каптеревим особливостей суспільно-морального розвитку свідомості, необхідності морального загартування дитини, пріоритетності формування у неї стійкого характеру; схарактеризовано шляхи та засоби, запропоновані видатним педагогом і психологом стосовно формування в дитини з раннього віку моральних уявлень, моральних переконань, моральної свідомості, моральних почуттів, моральних звичок. Зокрема розкрито місце і роль сім'ї у формуванні моральної звички у дитини, деталізовано поради П. Ф. Каптерева щодо вивчення індивідуальності виховуваної особистості в умовах сім'ї, виявлення її цінних якостей, її негативної спадковості, вироблення правильної системи дій, визначення тих якостей, до формування яких слід прагнути.

Ключові слова: моральне виховання, моральна звичка, моральні переконання, формування моральної особистості.

Говорун А. В. Взгляды П. Ф. Каптерева на формирование нравственной привычки у детей.

В статье проанализировано педагогическое наследие выдающегося отечественного педагога, психолога, просветителя второй половины XIX – начала XX века П. Ф. Каптерева, касающегося проблемы нравственного воспитания. Выделены его взгляды на сущность нравственного воспитания как систему представлений, норм и правил, регулирующих поведение людей и пронизывающих все сферы жизни человека; определено понимание П. Ф. Каптеревым особенностей общественно-нравственного развития и сознания и поведения личности, необходимости нравственной закалки ребенка, приоритетности формирования у него стойкого характера; охарактеризованы пути и средства, предложенные выдающимся педагогом и психологом относительно формирования у маленького ребенка нравственных представлений, нравственных убеждений, нравственного сознания, нравственных чувств, нравственных привычек. В частности, раскрыто место и роль семьи в формировании нравственной привычки у ребенка, детализированы советы П. Ф. Каптерева относительно изучения

индивидуальности воспитываемой личности в условиях семьи, выяснения ее ценных качеств, ее отрицательной наследственности, выработки правильной системы действий, определения тех качеств, к формированию которых нужно стремиться.

Ключевые слова: нравственное воспитание, нравственная привычка, моральные убеждения, формирование нравственной личности.

Hovorun A. V. The Views of P. F. Kapterev on Formation of Moral Habit in Children.

The article analyzes pedagogical heritage of the prominent national pedagogue, psychologist, educator of the second half of XIX–the beginning of XX century P. F. Kapterev concerning the problem of moral education. His understanding of the essence of moral education as a system of ideas, norms and rules, regulating people’s behavior and interfusing all spheres of life of a person is outlined; P. F. Kapterev’s views on the peculiarities of social and moral education, personality’s development of consciousness and behavior, necessity of moral tempering of a child, forming his firm character as the priority are determined; the main factor of true moral education of a child, the foundation of primary moral bringing up, that is absence of bad examples of behavior and presence of good ones in a child’s environment is emphasized.

The ways and methods offered by the prominent teacher and psychologist in relation to forming a young child’s moral ideas, moral beliefs, moral consciousness, moral feelings, moral habits are characterized. In particular, the place and the role of a family in forming moral habits of a child is uncovered, some of P.F. Kapterev’s advice concerning the process of studying the personality of educatee in the terms of a family, finding out his or her valuable qualities, negative hereditary, establishing correct system of actions, determining those qualities that a person should be eager to achieve are worked out in details.

The situations, in which, according to P.F.Kapterev’s beliefs, the personality of a child can develop, so parents must constantly monitor them (situations), are stipulated. They are: different body’s movements in general and cries and facial gesturing in particular as the simplest reaction to the received experience; the games of children and their relations with peers where some peculiarities of a child’s nature can be traced; different educational exercises.

Key words: moral education, moral habit, moral beliefs, formation of a moral personality.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження детермінована входженням України в світове постіндустріальне товариство, в якому пріоритетним є статус особистості, що визначило зміну вектора й змісту виховання на формування вільної, самодостатньої, моральної особистості. Нагальною потребою на сучасному етапі стало моральне оздоровлення

підростаючих поколінь, потреба оволодіння кожним системою моральних норм, більш чіткого усвідомлення духовних цінностей сучасного суспільства, залучення підростаючих поколінь до загальнолюдських цінностей гуманізму, любові і добра.

Як указано в «Національній доктрині розвитку освіти в XXI столітті», національне виховання повинно базуватися на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і забезпечити «...всебічний розвиток, гармонійність і цілісність особистості, розвиток її здібностей та обдарувань» [2, с. 22], що сприятиме вихованню громадянина, здатного до самостійного мислення й суспільного вибору. Також, як зазначено в Концепції національного виховання, важливим є перетворення моральних знань, набутих молоддю, у її переконання, стійкі моральні почуття і вчинки.

Аналіз актуальних досліджень. Як свідчить аналіз філософської, психологічної й педагогічної наукової літератури, різноаспектні питання морального виховання досліджувались у філософському аспекті (В. Біблер, В. Блюмкін, Г. Гумницький, А. Гусейнов, І. Кон та інші), у психологічному (В. Асеев, І. Бех, О. Леонтєв, П. Якобсон та інші), педагогічному (О. Богданова, О. Вишневський, І. Зязюн, В. Кузь, І. Мар'єнко, В. Сухомлинський та інші). В історичному аспекті питання морального виховання в контексті загально педагогічних проблем розвитку національної системи освіти вивчали науковці М. Євтух, І. Зайченко, С. Золотухіна, І. Зязюн, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та інші.

Мета статті – проаналізувати педагогічні ідеї П. Ф. Каптерева стосовно формування моральної звички й виокремити цінні ідеї, що актуальні для сьогодення України.

Виклад основного матеріалу. Як показав аналіз педагогічної спадщини видатного вітчизняного педагога, психолога і просвітителя другої половини XIX – початку XX століття П. Ф. Каптерева, особливу увагу він звертав на особливості суспільно-морального розвитку свідомості й поведінки особистості, морального загартування дитини, вихованню у неї стійкого характеру. Аналіз педагогічної спадщини П. Ф. Каптерева, зокрема, таких праць як «Дитяча та психологічна психологія», «Про суспільно-моральний розвиток та виховання», «Завдання й основи сімейного виховання» дозволяє стверджувати, що вагому роль у формуванні особистості талановитий педагог

і психолог надавав моральному вихованню, а одним з найбільш дієвих чинників формування конкретної моральної якості вважав стійку моральну звичку.

Слід зауважити, що проблему формування моральної звички П. Ф. Каптерев розглядав через призму як сімейного, так і шкільного виховання. Передусім, він підкреслював, що перші три-чотири роки життя дитини є найбільш важливими для виховного процесу взагалі, оскільки саме в ці роки закладаються основи подальшого духовного розвитку й освіти дитини. Педагог прийшов до висновку, що виховання дітей повинно починатися з моменту їх народження. Проте, на його погляд, суттєвою умовою ефективності початкового навчання й виховання є вивчення вихователями психічних процесів у перші дні, тижні, роки життя дитини та їх розуміння. Він наголошував, що незнання й нерозуміння батьками цих процесів приводять до того, що їхні турботи про розвиток дитини обмежуються лише її фізичним розвитком, а впливати свідомо на духовний розвиток дитини батьки не можуть.

У зв'язку з цим П. Ф. Каптерев у багатьох наукових працях звертався до питань, присвячених ранньому і дошкільному дитинству. Найбільш конкретно завдання, поради, рекомендації П. Ф. Каптерева у площині досліджуваної проблеми представлені ним у роботі «Завдання й основи сімейного виховання».

Головною умовою правильного розвитку дитини, одним з найбільш дієвих і важливих засобів «на цьому довготривалому і тернистому шляху», основою її початкового морального виховання, на думку П. Ф. Каптерева, є «відсутність поганих прикладів у навколишньому середовищі й багато чисельність гарних зразків для наслідування у всіх відношеннях» [3, с. 86].

У зв'язку з такими висновками, згідно переконань П. Ф. Каптерева, у формуванні моральної звички однаково важливим є й позитивна, і негативна сторона: як відсутність поганих прикладів, так і наявність гарних зразків. П. Ф. Каптерев вказував на практичну складність у вирішенні проблеми: в зв'язку з тим, що моральна чистота й краса в житті зустрічається значно рідше, ніж протилежні якості, а вимога до батьків і всіх оточуючих дітей дорослих включає їх моральну досконалість, то багато дорослих заради правильного морального виховання дітей повинні займатись власним перевихованням, боротьбою зі своїми недоліками й дурними звичками, власним самовдосконаленням. Як на наш погляд, П. Ф. Каптерев цілком реально

прийшов до висновку, що дорослим перевиховатись важко, багато з них відмовиться, тому багатьом доведеться вибирати: або виховувати дітей у поганому педагогічному середовищі (словами навчати одному – гарному, а вчинками іншому, поганому); або ж віддати на виховання в якийсь громадський заклад, де працюють люди, які дотримуються взаємодії між словом і вчинком.

П. Ф. Каптерев прийшов до висновку, що, оскільки кожна дитина є частиною всесвіту, закони світового життя тяжіють над нею й визначають весь її розвиток. Тому «...правильне, не штучне початкове виховання людини може здійснюватись лише при безпосередньому спілкуванні з природою» [3, с. 88]. Це забезпечить, на його погляд, правильний розвиток зовнішніх почуттів дитини, наповнить її розум здоровими, відповідними її віку враженнями, дасть можливість її серцю пережити «найпростіші радощі й печалі».

Друге, на що вказував П. Ф. Каптерев, у вирішенні досліджуваної проблеми, на необхідність розширення дитячої індивідуальності. Педагог вказував, що поряд з цінними властивостями у кожній виховуваній дитини є й недоліки, бо в кожного виховуваного є своя спадковість, як позитивна, так і негативна; у кожному живуть його предки, як близькі, так і далекі. Причому, зауважував П. Ф. Каптерев, негативна спадковість буває доволі різноманітною: від схильності до багатьох фізичних захворювань до цілого ряду духовних недоліків. Згідно висновку П. Ф. Каптерева, умовою успіху в боротьбі за вдосконалення особистості є вивчення виховуваної особистості, виявлення її цінних якостей, її негативної спадковості, вироблення правильної системи дій, визначення тих якостей, до формування яких слід прагнути.

Як вважав П. Ф. Каптерев, вся робота по розширенню дитячої індивідуальності включає в себе три завдання: а) вивчити дитячу індивідуальність, всіх її властивостей, як позитивних, так і негативних; б) вступити в боротьбу з дитячими недоліками, слабкостями й зробити спробу їх викорінення; в) прагнути прищепити виховуваній особистості нові цінні властивості.

Щодо першого завдання – вивчити всі властивості дитячої індивідуальності – П. Ф. Каптерев дав пораду: почати його виконання з найперших днів життя дитини, для чого батькам і вихователям доволі довго доведеться бути не стільки «керівниками розвитку народженого організму», скільки «ретельними й совісними його спостерігачами». Тобто, щоб зрозуміти

індивідуальність, слід не лише спостерігати, але й вивчати, до чого тяжіє дитина, від чого вона відвертається, батькам і вихователям слід утримуватись від втручання в реакції дитини на враження середовища, а, навпаки, детально вивчати їх, не змішуючи самотньої діяльності дитячого організму зі своїми власними елементами, впливами та вказівками. Проте, як зауважував П. Ф. Каптерев, з віком реакції конкретної дитини на враження навколишнього середовища будуть більш різко визначеними, вона буде більш помітно й більш сильно вирізнятися серед інших дітей. Для полегшення спостережень батьків П. Ф. Каптерев виокремив ті явища в яких, на його погляд, з більшою чи меншою визначеністю проявлятиметься індивідуальність дитини і які повинні підлягати більш детальному спостереженню. До них педагог відносив наступні:

1. Різноманітні рухи органів тіла взагалі, з включенням криків і особистої міміки дитини. На думку П. Ф. Каптерева, вони є найпростішою реакцією дитячого організму на отримані враження, тому детальне спостереження за ними, зокрема, за їх різноманітністю чи одноманітністю, енергійністю, чисельністю допоможе у визначенні природжених особливостей дитини [3, с. 97].

2. Дитяча мова. Як вказував П. Ф. Каптерев, дослідження дитячої мови має велике значення для виявлення дитячої індивідуальності, оскільки в розвитку дитячої мови та в її особливостях зі значною ясністю виявлятимуться обдарованість дитини чи, навпаки, слабкість її духовних сил, переважаючі інтереси й схильності дитини, загальний тон її духовного життя (бадьорий, швидкий, рішучий чи млявий, повільний чи слабкий). Все це проходитиме через початок спроби говорити, через поступове оволодіння мовою, багатство дитячого словника у різному віковому періоді дитини, через переважаючі роди слів і головні недоліки й перекручення мови, а також через видимі спроби власної творчості в галузі мови. Найбільш доцільним у спостереженні за розвитком дитячої мови П. Ф. Каптерев вважав ведення детального щоденника з розвитку мови дитини.

3. Дитячі ігри й ставлення до однолітків. П. Ф. Каптерев вказував, що в дитячих іграх виявляється вся природа дитини, особливо її суспільні інстинкти. Передусім, на його погляд, дитина з сильним суспільним інстинктом найбільш схильна до спільних ігор з однолітками. Тому слід звернути увагу на її поведінку в суспільній грі: чи прагне вона командувати своїми товаришами по грі, обираючи для себе відповідні командні ролі, чи вона з бажанням буде

задоволена й ролями більш скромними, не лише без командування, але й у залежному положенні від інших. В іграх з однолітками чітко виявляються, вказував П. Ф. Каптерев, різні особливості природи дитини: заздрість, доброзичливість до інших, готовність до жертви своїм на користь іншого, чи, навпаки, готовність відняти у інших те, що їм належить, заповзятливість і наполегливість у своїх починаннях чи здатність кинути їх при перших ускладненнях, схильність до афектів та їх бурхливість, схильність до якогось виду діяльності (шумної, тихої, самостійної чи сумісної з іншими), або ж діяльності, вимагаючої передусім допомоги зору чи слуху.

4. Різні навчальні вправи. П. Ф. Каптерев вказував на важливість спостереження батьків за дітьми в той час, коли їх навчають малювати, ліпити, читати, показують їм книжки з малюнками, дають самим читати твори дитячої літератури, навчають рахувати, знайомлять з природою тощо. На думку педагога, важливим тут є встановлення: до чого дитина буде ставитися з інтересом, які вправи будуть її захоплювати, що їй вдаватиметься, а що ні. Всі особливі схильності дітей вкажуть на їхні характерні властивості.

Інший вид дитячих недоліків утворюється завдяки тому, що вони вигідні й зручні дітям. До таких П. Ф. Каптерев відносив дитячу брехню, крадіжки, різні хитрі маніпуляції у стосунках з дорослими для виконання бажань дітей, насилля над однолітками з метою отримання бажаної речі, ухилення від обов'язкової роботи й занять, удавані дитячі хвороби. Педагог зауважував, що дорослі нерідко мають причетність до цих недоліків своїм потуранням, поганим прикладом, який подають дітям, різними побічними навіюваннями.

Тому найпершою дією батьків, на думку П. Ф. Каптерева, у ставленні до дитячих недоліків, зокрема у їхньому духовному розвитку, це не сприяти прищепленню дітям цих недоліків, не навіювати їх, не потурати їм, не допускати їх своєю пасивністю, мовчазною погодженістю з ними, відсутністю протесту, оскільки вже потурання дитячим недолікам є побічною формою його прищеплення. Педагог підкреслював, що «...першою умовою морально сприятливої атмосфери сімейного виховання є моральна чистота і благородство самих батьків і вихователів і, у випадку необхідності, перевиховання батьками самих себе, щоб власними недоліками не формувати їх у дітей» [3, с. 98].

Друге, на що вказував П. Ф. Каптерев, це необхідність прищеплення з якомога більш раннього віку культурних властивостей, цінних для розвитку

людської особистості. До таких він відносив охайність у її різноманітних виявленнях; гігієнічність у всіх життєвих обставинах і у всій поведінці; твердо встановлений порядок як у роботі, так і у відпочинку; здатність багато працювати й знаходити в роботі задоволення; уміння самостійно доглядати за собою, не звертаючись за допомогою до інших; любов до відомих наук і мистецтв; уміння тримати себе з гідністю серед товариства; навичка до уважного обдумування у випадку прийняття важливих рішень; уміння стримувати себе; розвинуте самоврядування, самоаналіз та інші, не існуючі у вихованій особистості, а прищеплені їй культурним середовищем та зусиллями вихователів.

П. Ф. Каптерев вказував, що при прищепленні культурних нових властивостей вихованій особистості слід керуватись метою створення й закріплення звичок, а саме – починати прищеплення культурних властивостей якомога раніше, ще в період малосвідомого стану дитини з тим, щоб прищеплювана властивість міцно, майже повністю зрослась з виховуваною особистістю. Щодо тих культурних властивостей, які доводиться прищеплювати пізніше, коли у вихованця вже розвинуті власний розум і воля, то, на думку П. Ф. Каптерева, слід підібрати достатньо переконуюче спонукання до засвоєння вихованцем бажаної властивості. Педагог вважав це серйозним педагогічним завданням: спонукання повинно бути достатньо сильним, розумним, погодженим з іншими властивостями виховуваної особистості і з характером прищеплюваної властивості, оскільки простим насиллям або словесним навіюванням не можна запалити бажання до її засвоєння.

Як бачимо, П. Ф. Каптерев покладав завдання формування духовності дитини на сім'ю, починаючи з раннього дитинства, з тим, щоб прищеплювана якість перетворилась у звичку. Стосовно завдань школи у цьому плані, то, згідно висновку педагога, «...у школах виховання та навчання здійснюються фабричним способом, для всіх однаковим, за одним типом і зразком, без належної уваги до особистісних властивостей учнів, яким у школах майже не приділяють уваги» [4, с. 113]. Порівнюючи шкільний і сімейний вплив на вихованця, П. Ф. Каптерев наголошував на великій різниці між ними, підкреслюючи, що сім'я приділяє велику увагу особистісним властивостям дітей: уважно слідкує за здоров'ям своїх підростаючих поколінь, за їхніми

заняттями, визначає ступінь їх складності чи легкості для дітей, намагаючись полегшити складне й надавати дітям час і місце для вправ за «особистим вибором, вибором серця, доброю волею й бажанням». У школі ж, підкреслював П. Ф. Каптерев, особистість дитини губиться «в масі інших особистостей, в обов'язкових курсах і незмінних, для всіх однакових порядках; у школі дитя є не стільки особистістю, оскільки номером, просто одиницею, що дорівнює іншій одиниці» [4, с. 113]. Крім того, вважав П. Ф. Каптерев, у школі, при її «фабрично-казарменному устрої» багато чиновництва й дисциплінарних вимог, однакових вимог і стягнень до всіх, до того ж, у керівників школи немає часу для «входження в окрему дитячу душу», оскільки дітей дуже багато. Тому П. Ф. Каптерев зробив висновок, що прагнення школи «наглядати й керувати дітьми і в сім'ї, прямо шкідливе» [4, с. 114].

Висновки. Як бачимо, П. Ф. Каптерев формування моральної особистості покладав на сім'ю і дав настанови, поради й рекомендації щодо засобів та прийомів формування конкретної моральної якості через набуття виховуваного особистістю моральної звички. Вважаємо, що запропоновані видатним педагогом і психологом другої половини XIX – початку XX століття П. Ф. Каптеревим поради й настанови щодо формування моральної звички в умовах сім'ї є досить актуальними для сьогоденного суспільства і можуть бути корисними в роботі з батьками.

Література

1. Говорун А. В. Проблеми формування моральної звички в історії вітчизняної педагогічної думки (друга половина XIX - початок XX століття) : монографія / А. В. Говорун. –Х. : Видавець Рожко С. Г., 2016. – 184 с.
2. Національна доктрина розвитку освіти в Україні у XXI столітті // Освіта України. – 2001. – № 1. – С. 22-25.
3. Каптерев П. Ф. Детская и педагогическая психология / П. Ф. Каптерев. – Москва-Воронеж, 1999. – 331 с.
4. Каптерев П. Ф. Педагогический процесс / П. Ф. Каптерев. – С.- Петербург : Типо-Литография Вольфа, 1905. – 137 с.